

KOEN GOUDRIAAN

EEN KERK VOOR HEEL DE STAD

Religieus leven in en om de Goudse Sint-Jan, 1475-1585

Een kerk voor heel de stad

Die Goude 49

Een kerk voor heel de stad

Religieus leven in en om de Goudse Sint-Jan,
1475-1585

KOEN GOUDRIAAN

Hilversum
Verloren
2026

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Prof. Van Winter Fonds, het Sormanifonds, het Hendrik Muller Fonds, de Stichting Jac. Bezemer, het Cultuurfonds, de Stichting Goudse Sint-Jan en de Historische Vereniging Die Goude.

Stichting
Professor van Winter
Fonds

Hendrik
Muller
fonds

het
cultuurfonds

Historische Vereniging
Die Goude

Sint-Jan
gouda

Afbeeldingen op het omslag: *voorzijde*, de Sint-Janskerk in vogelvlucht. Foto: Harry Anders (zie p. 25); *achterzijde*: paneel van de preekstoel met De doop in de Jordaan. Foto: Museum Gouda (zie p. 148). Glas 9: Dirk Cornelisz van Hensbeek en echtgenote met schare kinderen. Foto: RCE (zie p. 440-441).

© 2026 Koen Goudriaan
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464552331

Omslagontwerp: WarmGrijs/Robert Koopmans, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

This publication has been produced in accordance with the EU Deforestation Regulation (EUDR). No part of this publication may be reproduced in any form, including use for text and datamining, and scraping, without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 Regie	24
2 Een zorgelijk bezit	66
3 Een volle liturgie	123
4 Van doopvont tot grafkaars	165
5 Belichaamde vroomheid	190
6 Klank en kleur, licht en geur	245
7 Het graf: een eigen plek	284
8 Herdenking	315
9 Drie verhalen	340
10 Werkers in het godshuis I: de leken	359
11 Werkers in het godshuis II: de priesters	378
12 De armen zijn altijd bij u	416
13 Devotie	456
14 Korte kroniek van een omwenteling	509
Besluit	518
BIJLAGEN	
Bijlage 1 De financiën van de Sint-Janskerk	532
Bijlage 2 Gilden en broederschappen	547
Bijlage 3 Liturgie	548
Bijlage 4 Belichten, beluiden en begraven	554
Bijlage 5 Vicarieën en officies	560
Bijlage 6 Jaargetijden	574
Bijlage 7 De financiën van de Heilige Geest	591

De volgende bijlagen zijn te vinden op de website van het Streekarchief Midden Holland in Gouda (www.samh.nl/eenkerkvoorheeldestad):

- I Het archief van de Sint-Janskerk
- II Priesters in de Sint-Janskerk
- III Altaren in de Sint-Janskerk
- IV Het middeleeuws archief van de Heilige Geest

Summary	595
Afkortingen en verwijzingen	609
Archiefbronnen	611
Bronnedities	621
Secondaire literatuur	624
Lijst van afbeeldingen	639
Lijst van tabellen en genealogieën	644
Register van persoonsnamen	646
Topografisch register	657
Register van zaken	661

Voorwoord

Van april tot oktober 2022 werd in de Sint-Janskerk en in het daarnaast gelegen Museum Gouda een dubbeltentoonstelling gehouden onder de titel *Beleef het wonder van Gouda*. Voor de gelegenheid stelden de makers van de tentoonstelling de vijf uit de Sint-Janskerk afkomstige altaarstukken in het bezit van het Museum tijdelijk weer op in het kerkgebouw, samen met andere objecten die ooit tot de inventaris van de kerk hebben behoord. Zo kwam in het Museum de gasthuiskapel beschikbaar om een selectie te tonen van de cartons, zowel van pre-reformatorische glazen als van glazen van na het begin van de Opstand. De vijf retabels in de kerk dienden elk als focus voor de inscenering van een moment uit het godsdienstig leven van Gouda in de zestiende eeuw. In het koor werd een virtueel hoogaltaar geïnstalleerd, een film toonde een denkbeeldige processie door de straten van de stad.

Ter voorbereiding op de tentoonstelling kwam een wetenschappelijk comité bijeen om de makers van de tentoonstelling van advies te dienen; online overigens, want de coronapandemie heerste nog. Als lid van dat comité besteedde ik met name aandacht aan de inbedding van de vijf altaarstukken. Er bleek ruim voldoende materiaal voorhanden om de tentoonstelling te kunnen onderbouwen. Maar dit lag voor een deel nog onontsloten in de archieven, voor een ander deel was het te vinden in een groot aantal verspreide publicaties. Op een synthese over het godsdienstig leven in de Sint-Jan tijdens de late middeleeuwen en de overgang naar de vroegmoderne tijd kon niet worden teruggevallen.

Dit boek is bedoeld om achteraf in die synthese te voorzien. Het is tevens een samenvatting en uitbreiding van de publicaties die ik eerder op onregelmatige momenten en bij uiteenlopende gelegenheden aan deelonderwerpen uit de geschiedenis van de Sint-Jan heb gewijd. Thema is het reilen en zeilen van de parochie van Sint Jan de Doper in de late middeleeuwen. In Gouda is dat een nog volop katholieke periode. Aanvankelijk was het mijn voornemen om het verhaal niet verder dan tot 1572 te laten doorlopen. Daarmee zou al een heel boek gevuld kunnen worden, bovendien ben ik als mediëvist minder vertrouwd met de tijd na het begin van de Opstand. Maar het werd al snel duidelijk dat daarmee de kans zou worden gemist om een antwoord te vinden op die belangrijke vraag in de geschiedenis van de kerk en de stad: hoe diep was in religieus opzicht de breuk die ontstond door de politiek gemotiveerde aansluiting van Gouda bij de Opstand (juni 1572) en de kort daarop volgende overdracht van de Sint-Jan aan de protestanten (voorjaar 1573)? Daarom is ook de overgangperiode in het relaas betrokken, die – afhankelijk van het deelonderwerp – geacht wordt ruwweg tot in de jaren 1580 te hebben geduurd.

Bij het schrijven van dit boek heb ik van verschillende kanten veel steun ontvangen. In de personen van Coretta Bakker-Wijbrans en Marianne van der Veer bedank ik alle mede-

werkers van het Streekarchief Midden Holland, die niet moe werden karrevrachten vol archivalia aan te slepen. Bemiddeling van Marianne zorgde ervoor dat ik een vliegende start kon maken dankzij de beschikbaarstelling van scans van de kerkrekeningen. Hans Hilgers wees me de weg op de archiefzolder van de Sint-Jan zelf.

Een bijzondere vermelding verdient Bart Ibelings, die mij herhaaldelijk van bijzondere vondsten liet profiteren. Bij Jan Willem Klein kon ik altijd terecht voor aanwijzingen bij lastig te interpreteren archiefbronnen. Ook op andere kenners van Gouda kon ik een beroep doen: ik noem Henny van Dolder-de Wit, Henkjan Sprokholt en Paul Abels. Richard de Beer was bereid tot een gedachtenwisseling over de paramenten.

Toen de hoofdstukken van het boek vorm begonnen te krijgen, hebben Paul Abels en Tom Hage ze doorgenomen en van kritische aantekeningen voorzien. Enkele malen heb ik ook met dit tweetal mogen discussiëren over hoofdpunten van het betoog, waarbij Paul gastvrijheid verleende. Anderen hebben delen van het boek doorgenomen. Winnie Verbeek las het hoofdstuk over de belichaamde vroomheid, Ad Poirters dat over de liturgie en Fred van Lieburg dat over de ontwikkeling van de religieuze mentaliteit.

De betrokkenheid van de Stichting Goudse Sint-Jan bij de totstandkoming van het boek gaat terug tot de eerste voorbereidingen van de al genoemde tentoonstelling. Zonder de voortdurende aanmoediging van Tom Hage zou het boek er niet zijn gekomen. Een belangrijk moment was de beslissing van de Historische Vereniging Die Goude om het boek in haar reeks op te nemen. Ik bedank Paul van Horssen en de andere leden van de boekencommissie, Gerard Aerts en de overige leden van de vereniging die zich meer achter de schermen hebben ingespannen.

Er is voor gekozen met de illustratie van dit boek niet al te zuinig om te springen, maar daarvoor moest op verschillende personen een beroep worden gedaan. Medewerkers van het Streekarchief waren hierbij behulpzaam, evenals Ingmar Reesing (Museum Gouda) en Xander de Rooij (Stichting Goudse Sint-Jan); Rinus Lasschuyt hielp bereidwillig met foto's van objecten op minder gemakkelijk bereikbare plaatsen. Gerben Budding nam het op zich om een passende muzikale omlijsting van de presentatie voor te bereiden. Het Streekarchief verklaarde zich bereid enkele omvangrijke bijlagen met dataverzamelingen op de website te plaatsen. Met Thys Verloren van de uitgeverij, en met Eva Nicole Pool, Veerle Kosters en Patricia Harsevoort werd plezierig samengewerkt.

Een woord van dank is ook op zijn plaats aan de instellingen die de publicatie van het boek hebben mogelijk gemaakt door hun financiële ondersteuning. Behalve de Stichting Goudse Sint-Jan en de Historische Vereniging betreft dit het Professor Van Winterfonds, de Stichting Sormani Fonds, het dr. Hendrik Muller Fonds, het Cultuurfonds en de Stichting Jac. Bezemer.

KOEN GOUDRIAAN

Amstelveen, maart 2026

Inleiding

Van de geschiedenis van de stad Gouda circuleren twee aan elkaar tegengestelde beelden.¹ Over het Gouda van voor 1572 is opgemerkt dat het opmerkelijk conservatief en conformistisch was.² Het Gouda van dadelijk na het begin van de Opstand zou daarentegen in religieus opzicht opvallend progressief en tolerant zijn geweest. De historie van de stad in deze periode zou niet naar het verleden maar juist naar de toekomst hebben verwezen. De tegenstrijdigheid is opgemerkt door Christopher Hibben. De tolerantie die Gouda aan het eind van de zestiende eeuw betrachtte staat zijns inziens in schril contrast tot het imago van de stad als ‘spiritually conservative backwater’.³ Het is een van de kwesties waarvoor in dit boek een oplossing wordt gezocht. De twee oordelen lijken maatstaven aan te leggen die niet zijn ontleend aan de besproken perioden zelf, maar teruggaan tot uiteenlopende en tegengesteld gewaardeerde ontwikkelingen van later tijd, zoals het georganiseerde protestantisme en de Verlichting.

Het besluit om de Sint-Janskerk van Gouda tot onderwerp van dit boek te maken is ingegeven door een bijzondere voorgeschiedenis, waarop in het voorwoord wordt ingegaan. Om een aantal redenen is deze keuze gerechtvaardigd. Een daarvan is uiteraard de nationale en internationale bekendheid van juist deze kerk vanwege de glazen. Van belang is verder de omstandigheid dat de Sint-Jan de enige parochiekerk van Gouda was, zodat stad en kerk in omvang samenvielen. Gouda zelf was als lid van de selecte groep van zes stemhebbende Hollandse steden naar de maatstaven van de tijd een grote en belangrijke stad. De Sint-Jan was bovendien, bij afwezigheid van een kapittel, alléén parochiekerk. Voor een studie naar de relatie tussen stad en parochie biedt deze kerk dus een situatie als in een laboratorium. Aspecten van het parochieleven aan het eind van de middeleeuwen en bij de overgang naar de Nieuwe Tijd zoals de organisatie ervan (de centrale rol van fundaties), de financiën (hun kwetsbaarheid), de liturgie en de *caritas* met de evoluerende band tussen die twee, evenals de memoriecultuur, worden in deze monografie behandeld vanuit het perspectief dat ontwikkelingen die zich in Gouda voordeden in wisselende combinatie ook elders aan het werk kunnen zijn geweest. Kennisname van de spirituele ontwikkeling in de Goudse parochie gedurende de zestiende eeuw geeft aanleiding tot het plaatsen van een vraagteken bij de gebruikelijke periodisering van het religieuze leven bij de overgang van de middeleeuwen naar de Vroegmoderne Tijd.

De uiteenzetting start bij de laatste decennia van de vijftiende eeuw, het tijdstip waarop een enigszins diepgaande studie van het leven in de Sint-Janskerk voor het eerst mogelijk

1 Zie Goudriaan (2018). Dit is de uitwerking van de lezing die ik heb gehouden op de Goudse Glazendag 2017, het jaar van de Lutherherdenking.

2 Als eerste Boogman (1942) 88.

3 Hibben (1983) 250.

wordt. Zij wordt voortgezet tot in de jaren 1580, toen na de schok van de Opstand en de daarop volgende invoering van de Reformatie de rust weer enigermate was teruggekeerd. Al met al bestrijkt deze studie dus vijf, hooguit zes generaties. In elk van die generaties vulden de Gouwenaars de Sint-Jan met het godsdienstige leven waartoe zij zich geroepen voelden. Beslissingen namen zij naar de behoeften van de tijd, op grond van de ervaringen die ze eerder hadden opgedaan en met behulp van de informatie die ze op dat moment beschikbaar hadden. Wat later zou komen, wisten zij niet; daarop mogen zij (in eerste instantie) dan ook niet worden beoordeeld.

Stand van het onderzoek betreffende de Sint-Janskerk

Het keerpunt in de geschiedenis van de Sint-Janskerk is de brand van 1552. Als onderdeel van de wederopbouw werd een omvangrijk program van herbeglazing uitgevoerd, met als uiteindelijk resultaat dat de Sint-Jan eerst en vooral bekend is geworden als de kerk van de Goudse Glazen. De publicaties die over de glazen zijn verschenen sinds Dirk Vermy in 1681 zijn *Beschryvinge en Uytlegginge* publiceerde,⁴ zijn dan ook niet te tellen. In de twintigste eeuw is de bekendheid van de glazen alleen maar toegenomen. Het grote restauratieproject van atelier Schouten (1900-1936) werd afgesloten met een tentoonstelling in het koor in 1938. Nadat de glazen gedurende de Tweede Wereldoorlog gedemonteerd en veilig opgeborgen waren geweest, verscheen in 1947 het klassiek geworden *Gespiegeld in kerkeglas* van de toenmalige voorzitter van het Fonds Goudse Glazen A.A.J. Rijksen, grotendeels geschreven onder de dramatische omstandigheden van zijn verblijf in het gijzelaarskamp van Sint-Michiëlsgestel.⁵ Van 1981 tot 1989 vond een omvangrijk conserveringsproject plaats, waarvan achteraf wetenschappelijke verantwoording werd afgelegd in het door R.W. Bogtman en anderen geredigeerde *Glans der Goudse glazen*.⁶ In de jaren 1997-2002 verschenen onder auspiciën van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen de drie aan de Goudse glazen gewijde delen binnen het internationale project *Corpus Vitrearum Medii Aevi*.⁷

Intussen werd ook gewerkt aan de restauratie van de cartons, een groot project dat al in 1986 van start was gegaan. Om daar meer bekendheid aan te geven organiseerde het College van Kerkvoogden samen met het Museum Gouda in 2002 een tentoonstelling van een selectie uit de cartons, onder de titel *Het geheim van Gouda*; onder dezelfde titel verscheen toen ook een catalogus.⁸ In 2005 zag een bundel over het Koningsglas het licht, op instigatie en onder redactie van de restaurator van de cartons, Wim de Groot.⁹ In 2008 gaf het Fonds Goudse Glazen een door R.A. Bosch geschreven tweetalig overzichtswerk over

4 Vermy (1681). Voor de juiste toedracht en de rol van Dirk Gerritsz. Hopcoper daarin zie Abels (2025); *Duizend jaar*, 489.

5 Rijksen (1947).

6 Bogtman e.a. (1990).

7 cv, 1997-2002.

8 Van Ruyven-Zeman, Van Eck en Van Dolder-de Wit (2002).

9 De Groot (2005).

alle 72 glazen uit, waarvoor gebruik gemaakt werd van de foto's die de (voorganger van de) Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bij de restauratie van de jaren 1980 had gemaakt.¹⁰ Toen de restauratie van de cartons was voltooid verscheen – onder auspiciën van de Stichting Goudse Sint-Jan waarin het Fonds Goudse Glazen in 2010 is opgegaan – als pendant van het werk over de 72 glazen een eveneens tweetalige wetenschappelijke beschrijving van alle cartons.¹¹ Ten slotte liet Xander van Eck, die had meegewerkt aan de beschrijving van de glazen in het Corpus Vitrearum en aan *Het geheim van Gouda*, op basis van verschillende afzonderlijke publicaties van zijn hand over de iconografie van de glazen, in 2020 een synthese verschijnen over de beglazing uit de periode 1552-1572. Daarin legt hij de nadruk op hun betekenis als uiting van een ontluikende katholieke vernieuwing.¹²

Voor een algemene introductie in de historie van de Sint-Jan zijn twee actuele publicaties beschikbaar. *De Sint-Janskerk in Gouda* van Henny van Dolder, dat in 1993 voor het eerst verscheen, beleefde in 2013 een nagenoeg ongewijzigde heruitgave.¹³ Het heeft als ondertitel *Mensen en monumenten in een oude stadskerk* en neemt de lezer bij de hand voor een rondleiding langs het kerkinterieur. Maar het staat ook stil bij tal van onderdelen van het interieur die inmiddels verdwenen zijn. De auteur was ten tijde van de eerste druk archivaris van de Sint-Janskerk en heeft royaal geput uit het deel van het kerkarchief dat op dat moment nog in de kerk en onder haar beheer berustte. Het gedeelte voor 1572 was al sinds 1901 ondergebracht in het gemeentearchief, de voorloper van het huidige Streekarchief Midden-Holland.¹⁴ Dit bracht met zich mee dat zij aan de pre-reformatorische periode slechts summier aandacht kon besteden.

In 2016 kreeg de Sint-Jan de status van geregistreerd museum, als onderdeel van 'Het Grootste Museum van Nederland'. Om tegemoet te komen aan de behoefte van de talrijke bezoekers, maar tevens om recht te doen aan de omstandigheid dat de Sint-Jan nog altijd de plaats van samenkomst is van een levendige kerkgemeente, heeft de Stichting Goudse Sint-Jan in 2022 onder eindredactie van Tom Hage een rijk geïllustreerde gids laten uitbrengen met als ondertitel *Architectuur, Glazen, Geloof*.¹⁵

Van de op primair bronnenonderzoek gebaseerde publicaties die (ook) de Sint-Janskerk in de vijftiende en zestiende eeuw behandelen moet in de eerste plaats de bouwhistorische dissertatie van Bianca van den Berg uit 2008 worden genoemd, die was voorbereid door een beknoptere behandeling van het kerkgebouw in het aan Gouda gewijde deel van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst (2001).¹⁶ In 1994 had zij daaraan nog een studie van het oudste grafboek als bron voor de architectuurgeschiedenis laten voorafgaan.¹⁷

10 Bosch (2008).

11 Van Ruyven-Zeman e.a. (red.) (2011). Dit werk en Bosch (2008) zijn samen in een kartonnen box verkrijgbaar.

12 Van Eck (2020).

13 Van Dolder (2013).

14 Het archief van de kerkmeesters vanaf 1572 (toegangsnr. 0566) is in 2002/'3 overgebracht naar het Streekarchief. Voor de nadere toedracht zie bijlage Archief van de Sint-Janskerk.

15 Hage (2022).

16 Respectievelijk Van den Berg (2008) en 2001.

17 Van den Berg (1994).

Zonder de bedoeling uitputtend te zijn worden hier nog de volgende publicaties vermeld: In zijn *Gouda in Revolt* uit 1983 heeft Christopher Hibben onder meer op indringende wijze de nieuwe religieuze orde besproken die in Gouda als gevolg van de Opstand werd gevestigd.¹⁸ Van belang is ook de bespreking door J.G.J. van Booma van de vroegste opbouw van de protestantse gemeente in de bundel *In en om de Sint-Jan* die in 1989 de oprichting (te Gouda) van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis begeleidde.¹⁹ *In de stad van die Goude*, de jubileumbundel uit 1992 van de Oudheidkundige Kring (inmiddels: Historische Vereniging) Die Goude bevat bijdragen van Bianca van den Berg over het dagelijks leven in de Sint-Jan, van G.J. Vaandrager over fundraising na de brand van 1552 en van J.L. van der Zwart over de werkzaamheid van de klokkengieters Both voor Gouda.²⁰ De doctoraalscriptie van mijn toenmalige student Ad Biewenga, eveneens uit 1992, bevat een waardevolle analyse van het ritueel in de Sint-Janskerk.²¹ Toen Museum Het Catharina Gasthuis – voorloper van Museum Gouda – in 1996 een tentoonstelling verzorgde over de gilden in Gouda verscheen een begeleidend boek, waarin ook het aandeel van de gilden en broederschappen aan het religieus leven in de Sint-Janskerk vóór de Reformatie wordt behandeld.²² Een samenvatting van het onderzoek naar de Sint-Jansparochie tot dan toe, aangevuld met nieuwe bevindingen, werd opgenomen in de stadsgeschiedenis *Duizend jaar Gouda* (2002). Deze is ingedeeld volgens de klassieke drieslag Middeleeuwen – Nieuwe Tijd – Nieuwste Tijd, met als gevolg dat het relaas over de Sint-Jan in tweeën is geknipt en verdeeld over de hoofdstukken Zes en Dertien.²³ In de speciale editie van *Tidinge van die Goude* die in 2022 werd uitgebracht ter begeleiding van de tentoonstelling staan, behalve enkele artikelen over de glazen, ook bijdragen over het samengaan van viering en prediking in de Sint-Jan van voor 1572 en over dubbelzijdige altaarstukken in het Museum Gouda.

Individuele objecten uit het kunstpatrimonium van de Sint-Jan zijn gedurende de laatste decennia behandeld in diverse verspreide bijdragen: zij worden besproken in hoofdstuk 5. Ook het in 1558 door Niehoff gebouwde nieuwe orgel is niet aan de wetenschappelijke aandacht ontsnapt.²⁴

Grote stadskerken

Over historische grote stadskerken (in ons land en daarbuiten) zijn de nodige min of meer synthetische studies voorhanden. Een selectie daaruit wordt hier benoemd en getypeerd

18 Hibben (1983).

19 Van Booma (1989).

20 Van den Berg (1992); Vaandrager (1992); Van der Zwart (1992).

21 Biewenga (1992); verwerkt in het artikel Biewenga (1993).

22 *GiG*.

23 *Duizend jaar*, hoofdstuk 6 en 13. In de beknopte *Geschiedenis van Gouda* van de hand van Paul Abels e.a. (2021) is de geschiedenis van de parochie verdeeld over de hoofdstukken 'Stad van kloosters en gasthuizen', 'Kunst en cultuur in onzekere tijden' en 'Goudse vrijheid bevochten en kwijtgeraakt'.

24 Van Biezen (1995), II 176-177, 511-514. Eerder zag al een editie van de relevante documenten het licht: Vlam en Vente (1971) 105-112.

om bij wijze van vergelijking de bedoeling en de ambitie van het voorliggende boek te verduidelijken. Omdat het niet gaat om de bouwgeschiedenis, zijn publicaties als de behandeling door Peeters van de Sint-Jan van Den Bosch in de reeks Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst en die van de Sint-Laurenskerk van Alkmaar door een team onder redactie van Carly Misset als punt van referentie niet geschikt.²⁵ De Bossche Sint-Jan was trouwens een kapittelkerk en werd in de loop van de zestiende eeuw zelfs verheven tot kathedraal; de Goudse Sint-Jan was en bleef alleen parochiekerk.

Vanwege het belang dat in dit boek over de Goudse Sint-Jan wordt toegekend aan het financiële aspect heeft de studie van Wim Vroom over de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Antwerpen wel een voorbeeldrol gespeeld.²⁶ Ook de Antwerpse hoofdkerk was echter een kapittelkerk, zodat de vergelijkbaarheid met de Sint-Jan in Gouda toch ook weer begrensd is. Dat is natuurlijk nog veel sterker het geval met de Utrechtse Domkerk die eveneens door Vroom onder het gezichtspunt van de bekostiging van de bouw is bestudeerd.²⁷

Van een andere orde is de in 2002 verdedigde maar pas kortgeleden postuum in handelseditie verschenen dissertatie over de vroege religieuze ontwikkeling van Amsterdam van Bas de Melker, onder de titel *Metamorfose van stad en devotie*.²⁸ De Melker behandelt slechts een korte periode in de geschiedenis van Amsterdam (1385-1435). In die tijd wordt van de parochie van de Oude Kerk die van de Nieuwe Kerk afgesplitst, maar De Melker behandelt naast de parochiële ook de kloosterlijke instellingen. Zijn gezichtspunt wijkt in zoverre af van de benadering in dit boek dat hij de opkomst van de religieuze instellingen behandelt als exponent van de stedelijke ontwikkeling. Maar dat maakt zijn studie toch ook voorbeeldig waar het gaat om de integrale behandeling van urbaan religieus leven met gebruikmaking van alle beschikbare bronnen.

Van de andere zustersteden van Gouda wordt Dordrecht vertegenwoordigd door het uit 1987 daterende boek van Jensma en Molendijk. Naar aanleiding van een restauratie behandelt het in beknopte vorm de geschiedenis van het gebouw en van het gebruik ervan, zowel in de middeleeuwen als in de tijd na 1572.²⁹ Anders dan de Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht is in de Sint-Bavokerk van Haarlem, althans tot de verheffing ervan tot kathedraal, nooit een kapittel gesticht. Een tweede punt van overeenkomst met Gouda is dat ondanks de omvang van de stad ook in Haarlem nooit tot splitsing van de parochie is overgegaan. Intern-stedelijke rivaliteit tussen twee parochies kon in Haarlem en Gouda niet van de grond komen. Sinds kort beschikken we over het prachtig uitgevoerde *Grote Bavoboek* onder redactie van Daan den Hengst en anderen.³⁰ In de hoofdstukken die hierna komen,

25 Peeters (1985); Misset (red.) (2018).

26 Vroom (1983).

27 Vroom (1981). Om dezelfde reden komt de studie van Arie de Groot (2006) over de inrichting en het gebruik van de Domkerk niet in aanmerking.

28 De Melker (2021).

29 Jensma en Molendijk (1987). Vermeldenswaard is nog het tweeluik van Valentijn Paquay (2001, 2006) over de Onze Lieve Vrouwekerk van Breda. Hij behandelt de geschiedenis van het kerkgebouw vanuit het gezichtspunt van zijn functionaliteit en ruimtegebruik. Maar het verschil met Gouda is weer dat de hoofdkerk van Breda behalve een parochie- ook en vooral een hoogadelijke kapittelkerk was.

30 Den Hengst, Kaan en Vermeij (red.) (2021).

zal naar dit Bavoboek nogal eens worden verwezen om aspecten te illustreren waarvoor het eigen bronnenmateriaal van de Sint-Janskerk niet toereikend is. Maar de opzet ervan wijkt in verschillende opzichten af van hetgeen met de voorliggende studie over de Sint-Jan wordt beoogd. Het behandelt vijf eeuwen en bestrijkt dus de tijd van de eerste kerkbouw tot en met het eind van de vroegmoderne tijd. De tekst wordt aangeleverd door een uitgebreid team, waarvan de leden soms wel en soms niet specialist zijn op het onderhavige terrein. Patrick Vlegels levert een voorbeeldige reconstructie van het kerkinterieur voor de Reformatie op basis van archivalia.³¹ Wat het boek tot één geheel maakt, is eerder het kerkgebouw met zijn inrichting dan een geïntegreerde behandeling van het parochieleven.

Ook het onder redactie van Elizabeth den Hartog en John Veerman tot stand gekomen en door specialisten geschreven *De Pieterskerk in Leiden* uit 2011³² is opgebouwd rondom de geschiedenis van het gebouw en zijn inrichting, waarbij de gedenktekens speciale aandacht krijgen. Als naaste buur van de Goudse Sint-Jan heeft de Pieterskerk voor het voorliggende boek eveneens grote relevantie. Een andere buurstad van Gouda is onderwerp van bespreking in *De Reformatie in Rotterdam* van H. ten Boom. Hier dient het laatmiddeleeuwse religieuze leven in de stad als startpunt voor een behandeling van de beginnende reformatie.³³

Deze rondgang eindigt in Delft en Utrecht. De al wat oudere studie van D. Oosterbaan over de Delftse Oude Kerk in de middeleeuwen is een toonbeeld van volledigheid, met encyclopedisch karakter.³⁴ Laatstgenoemde kwalificatie houdt ook een zekere mate van kritiek in. Hoewel alle hoofdstukken van de hand van de oud-archivaris zijn, is het niet tot een geïntegreerd beeld van de Oude Kerkparochie gekomen. Dat zal mede het gevolg zijn van het feit dat de auteur overleed voor de voltooiing van het boek, zodat een redactie het eindresultaat uit zijn nagelaten papieren moest samenstellen. Meer recent werd de studie van Oosterbaan geflankeerd door de dissertatie van Gerrit Verhoeven over Delft als bedevaartsoord.³⁵ Zowel de Oude als de Nieuwe Kerk dienden als bestemming van pelgrimage, een thema dat bij de Goudse Sint-Jan geen rol heeft gespeeld.

Gebrekkige integratie kan niet worden verweten aan Llewellyn Bogaers, die haar dissertatie onder de titel *Aards, betrokken en zelfbewust* wijdde aan de verwevenheid van cultuur en godsdienst in het laatmiddeleeuwse Utrecht. In het centrum van haar aandacht staat de parochie van de Buurkerk, waarvan ze in een eerdere publicatie al de financiering had geanalyseerd.³⁶ Ze plaatst haar interpretaties echter in een sterk normatief kader met uitspraken als 'Het kerkelijke vertoog staat haaks op de evangelische waarden'.³⁷ De integrale benadering van de studie van Bogaers is bij het schrijven van dit boek als navolgenswaardig beschouwd, maar voor de normatieve inkadering ervan geldt dat niet.

31 Vlegels (2021).

32 Den Hartog en Veerman (eindred.) (2011).

33 Ten Boom (1987). Een vergelijkbare opzet heeft de studie over Kampen van Frank van der Pol uit 1990.

34 Oosterbaan (1973).

35 Verhoeven (1992).

36 Bogaers (2008) (dissertatie) en (2003) (financiering).

37 Bogaers (2008) 705.

Bronnen

Toen op 12 januari 1552 tijdens noodweer de bliksem insloeg in de toren van de Sint-Janskerk was het gebouw zelf niet meer te redden, maar er was nog wel tijd om een deel van de inboedel in veiligheid te brengen. Met man en macht droegen de Gouwenaars kostbaarheden zoals liturgische gewaden en misboeken de kerk uit. Maar ze vergaten ook de archieven niet die in de kerk werden bewaard. Tot de documentatie die ze naar buiten brachten, behoorden de rentebrieven, de reken- en grafboeken en de kist met *secreten* van de kerk, maar ook de archiefkisten van de stad, de Heilige Geest, de Zeven Getijden en de gilden.³⁸ Hadden ze dat niet gedaan, dan had dit boek niet geschreven kunnen worden.

Bronnen zijn dus in ruime mate voorhanden, maar toch ook weer niet zo overstelpend dat integrale behandeling in één monografie onmogelijk zou zijn geweest. Het schriftelijke materiaal is allereerst te vinden in de archieven van de instellingen die direct met de Sint-Janskerk en -parochie te maken hadden. Ze worden bewaard op het Streekarchief Midden Holland te Gouda.³⁹ Het belangrijkste fonds is dat van de kerkmeesters. Tegenwoordig valt het in twee bestanddelen uiteen, het Archief van de parochie Sint-Jan de Doper vóór de Reformatie (1315-1573) en het Archief van de kerkmeesters van de Sint-Janskerk (1572-1820).⁴⁰ Dit is het gevolg van het feit dat dr. L.A. Kesper omstreeks 1900 het middeleeuwse deel van het kerkarchief inventariseerde uit hoofde van zijn aanstelling als archivaris van de (wereldlijke) gemeente Gouda; later stelde J. Hugues van het overige deel een aparte inventaris op.⁴¹ Bij het schrijven van dit boek zijn de twee bestanddelen in samenhang verwerkt.

Dit materiaal kon worden aangevuld met ontleningen aan nu verdwenen archiefstukken die te vinden zijn in het werk van stadsgeschiedschrijver Ignatius Walvis.⁴² Uiteraard is van dit materiaal al uitvoerig gebruik gemaakt in bestaande literatuur, zoals in de drie aan Gouda gewijde delen van het Corpus Vitrearum en in de dissertatie van Bianca van den Berg over de bouw van de kerk.⁴³ Nieuw in deze studie is dat de kerkrekeningen en de leggers zijn benut als wat ze uit de aard der zaak ook zijn: financiële bescheiden inzake het materiële beheer van de 'kerkfabriek' van de Sint-Jan.⁴⁴ De editie van stukken uit het Sint-Jansarchief die de Goudse predikant M.A.G. Vorstman halverwege de negentiende eeuw publiceerde, heeft ook nu haar nut bewezen.⁴⁵ Het Eerste Grafboek, in gebruik van ca. 1443-1489, is getranscribeerd door de

38 Verslag van de kerkbrand: Wv II 52; Van den Berg (2008) 181.

39 Tenzij anders vermeld bevinden de besproken archiefbronnen zich in het Streekarchief.

40 Respectievelijk toegangsnr. 0090 en 0566. In deze studie kortweg aangeduid als Oud en Nieuw Kerkarchief (OKA en NKA).

41 Voor de toedracht en de oorspronkelijke samenhang tussen de twee bestanddelen zie bijlage Archief van de Sint-Janskerk.

42 Met name Wv II 50vv.

43 cv (1997-2002); Van den Berg (2008).

44 Onmisbaar waren de scans van de kerkrekeningen die ik al in een vroeg stadium van het werk aan dit boek ter beschikking kreeg dankzij de bemiddeling van Marianne van der Veer van het Streekarchief.

45 Vorstman (1846, 1848).

De Sint-Janskerk dankt haar bekendheid vooral aan de Goudse glazen, maar in dit boek staat het parochieleven centraal. Hoewel Gouda – naar de maatstaven van de tijd – een tamelijk grote stad was, was er toch maar één parochiekerk. Het beleid van stads- en kerkbestuur was er dan ook op gericht de Sint-Janskerk werkelijk als bedehuis voor alle Gouvenaars te laten functioneren. In het enorme gebouw stond een vijftigtal altaren, die werden onderhouden door ambachtsgilden, geestelijke broederschappen en vooraanstaande families. Aan deze altaren waren tientallen priesters verbonden, van wie het boek een groepsportret schildert. Maar de regie berustte bij kerkmeesters en andere lekenbestuurders.

Het boek probeert een zo nauwkeurig mogelijk beeld van vermogen en inkomsten van de kerk te reconstrueren; de kerk was arm. Andere thema's zijn de liturgie aan hoofd- en zijaltaren, de bediening van de sacramenten, de kunstvoorwerpen, muziek en belichting die in de eredienst een rol speelden, de kerk als begraafplaats en als ruimte waar de doden werden herdacht, en de armenzorg.

De parochie wordt gevolgd gedurende de laatste decennia van de vijftiende en het grootste deel van de zestiende eeuw. In die tijd deden zich twee ingrijpende veranderingen voor. Rond 1520 maakten de vele middeleeuwse heiligendevoties plaats voor een verering die zich op Christus concentreerde. De bijbel werd als het ware nieuw ontdekt, maar zónder dat men de katholieke moederkerk vaarwel zei. De tweede overgang was natuurlijk de invoering van de Reformatie na de aansluiting van Gouda bij de Opstand in 1572. Maar in de herinnering van de parochianen heeft vooral de grote kerkbrand van 1552 blijvende indruk gemaakt.

Koen Goudriaan (1950) was hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Zijn belangstelling gaat uit naar de geschiedenis van religie en cultuur in Nederland, met als zwaartepunten de Moderne Devotie en de stad Gouda. *Een kerk voor heel de stad* is een synthese van de artikelen die hij gedurende enkele tientallen jaren aan Gouda heeft gewijd.

